

Олександр ВОВК

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УПА

За сучасними політичними визначеннями держава – це політична форма організації суспільства, його основна політична структура. Ознаки держави – органи верховної і місцеві влади, територія, на якій функціонує влада, встановлені або санкціоновані правила поведінки, господарсько-фінансова система, дипломатична служба тощо.

Наприкінці 1942 р. на окупованих Німеччиною північно-західних українських землях визріли умови для зародження великомасштабної збройної боротьби українського народу за своє визволення. Тоді на Поліссі почали творитися перші повстанські збройні групи. Ранньою весною 1943 р. з цих груп та з так званої української допоміжної поліції почали створюватися великі підрозділи Української Повстанської Армії, а весною 1943 р. на Волині і Поліссі уже були регіони вільні від німецького панування. Для впорядкування та налагодження суспільного життя в цих регіонах керівництво УПА встановлювало органи влади – військову адміністрацію. Першим актом, який фіксує постання “найвищої єдино-суверенної влади України” у вигляді новоствореного Головного Командування (Головна Команда, ГК) УПА стало його розпорядження від 1 травня 1943 року¹.

Головне Командування було створене на основі ухвал проводу Організації Українських Націоналістів (ОУН) Північно-західних українських земель і крайового військового штабу (КВШ). Першим командиром УПА до часу своєї загибелі у бою з німецьким військовим підрозділом 13 травня 1943 р. був колишній керівник КВШ пор. “Сом” “Сонар”, Василь Івахів. Після нього обов’язки Головного Командира УПА від 15 травня до листопада 1943 р. виконував колишній провідник ПЗУЗ “Клим Савур” (“Охрім”, Дмитро Клячківський).

Від середини літа 1943 р. до складу Головного Командування УПА входили: шеф військового штабу полк. “Гончаренко” – Леонід Ступницький, одночасно був заступником командира УПА з військових справ, керівник політичного відділу – шеф політичного штабу (ШПШ) “Роман Галина” – Яків Бусел, комендант заплілля “Горбенко” – Ростислав Волошин, був заступником по адміністративно-організаційній роботі. Начальнику штабу УПА підлягав

¹ Текст розпорядження не виявлено в архівах, однак, його існування викривається виявленням текстом “Розпорядження Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих Українській Повстанчій Армії видане на основі Розпорядження Головного Командування Української Повстанчої Армії від 1 травня 1943 р., як найвищої і єдино-суверенної влади України” від 15 травня 1943 р. (Див.: ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 76. – Т. 61. – Арк. 1-3).

військовий штаб, який складався з відділів: організаційно-оперативного, розвідувального, зв'язку, постачання, вишкільного, медично-санітарного та ін. Керівнику політичного відділу (штабу) підпорядковувалися виховно-політичні відділи груп УПА та безпосередньо (фахово) суспільно-політичні референтури запілля. Коменданту запілля підлягали референтури – організаційно-мобілізаційна, господарча, Служби безпеки, зв'язку, Українського червоного хреста (УЧХ), суспільно-політична, а також новостворювана в рамках останньої референтури місцева адміністрація. Таким чином, у розгалуженій структурі ГК УПА створенням органів адміністрації опікувалися комендант запілля та керівник політичного відділу.

Наступним устійненим кроком повстанської влади на шляху державотворення стало "Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії, як найвищої й одинок-суверенної влади на звільнених землях України з дня 15.08.1943 року"². Першим пунктом "Розпорядження" фіксувалося: "Всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами України становлять добро Українського народу"³. Далі повідомлялося про запровадження приватної власності українських селян на землю: "На всіх землях України, звільнених Українською Повстанчою Армією від московських большевиків і німців: а) Касується засадничо колгоспну систему, запроваджену большевиками і впроваджується приватну селянську власність"⁴. Розподіл колгоспів і радгоспів, фільварків і господарств колишніх польських колоністів у приватну власність між одноосібними, безземельними й малоземельними господарствами мали виконувати новостворені, затверджені УПА місцеві громадські управи і вибрані громадськими зборами земельні комісії. Нормою наділу землі для одноосібних приватних господарств мала бути кількість відповідна для проведення "самовистарчального господарства" і оброблення власною працею даної сім'ї. Щодо спільної земельної власності зазначалося: "Всі ліси й води становлять спільну власність українського народу. Користування лісами й водами встановлює громадська управа"⁵.

Для розподілу та надання землі у власність згідно наказу № 7 від 27 серпня 1943 року⁶ були вибрані земельні комісії. До 30 вересня 1943 р., згідно складених комісіями актів, всі колгоспні, фільваркові і залишені поляками землі мали бути розділені, поорані і засіяні. Проте не в усіх регіонах ПЗУЗ військово-політичні умови дозволили провести наказ у життя згідно встановлених термінів. Зокрема "Інструкція для працівників адміністративного відділу Рівненської військової округи" від 12 жовтня 1943 р. ще "заряджувала": провести розподіл землі, подбати про засів розділених ділянок, прозвітувати про кількість розділеної та засіяної землі⁷.

В архівах України не виявлено повстанських документів з загальним обліком розділеної (наданої у власність) землі. Однак за наявними у Державному

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 10.

⁷ ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 10.

архів Рівненської області актами наділу землі можна стверджувати про надання декільком тисячам сімей селян Рівненської області землі у власність.

Черговим кроком творення основ української державності став санкціонований УПА наказ (№ 7, 27 серпня 1943 р.) про вибори у вересні 1943 р. первинних ланок місцевої адміністрації – сільських і районних Рад. Наступним розвитком цієї акції стало “Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України, видане Головною Командою Української Повстанчої Армії, як найвищої і єдино-суверенної влади на звільнених землях України, з дня 1 вересня 1943 року”⁸. Згідно цього розпорядження встановлювався адміністративний поділ та органи влади. Останні поділялися на сільські, районні, повітові (окружні), обласні ради та управи. Вибори рад проводилися місцевими мешканцями рівним, таємним, загальним, “безпосереднім стосунковим” голосуванням з-поміж постійних мешканців, що мали чинне виборче право і досягли 21-річного віку. Кількість членів у радах в залежності від населення могла складати від 12 до 60 чоловік. Обрані ради мали право на підставі дорученої їм компетенції, в межах свого регіону видавати відповідні розпорядження і т. п. Ради виступали помічними (дорадчими) органами відповідних управ.

Сільську, районну і міську (підлеглу району) управи обирали відповідні ради. Повітову (окружну) і міську (підлеглу області) управи призначала відповідна обласна управа. Обласну і міську (підлеглу Міністерству Внутрішніх Справ чи Раді Міністрів) управи мали б призначати Міністр Внутрішніх Справ чи Рада Міністрів очевидно новопосталої української держави. За штатом управи включали голову (посадник, староста), його заступника і секретаря. Міські, районні, повітові й обласні управи мали, крім того, відповідну кількість референтів (керівників відділів). Голови управ одночасно були головами відповідних рад.

Всі названі управи були виконавчими адміністративними органами вищої відповідної ради і одночасно контрольним органом нижчої адміністративної влади. Вони мали право на підставі дорученої їм УПА компетенції в межах своєї адміністративної території видавати різного роду розпорядження, накази, оголошення та ін. До компетенції міських, районних, повітових, обласних управ та рад належали всі справи адміністративного, економічного, культурного, поліційного характеру, а також деякі військові та судові господарські справи.

Про діяльність і масштаби місцевої адміністрації на ПЗУЗ зібрано небагато інформації і тому вони недостатньо устійнені та вивчені. Однак, виходячи з вищеназваної “Інструкції для провідників адміністративного відділу Рівненської воєнної округи” від 12 жовтня 1943 р., відомо про створення у Рівненській ВО (“Богун”) адміністративного відділу у складі завідувача, інженера “Чорного” та співробітників “Невідомого” і “Хвилі”. Зі змісту інструкції можна припускати, що відділ виконував у ВО обов’язки обласної управи. На час видачі інструкції відділ розпочав нормування та контроль організації нижчих адміністративних структур⁹. Окремі узагальнюючі інформації про місцеві адміністрації у воєнній окрузі “Заграва” можна отримати із звіту її політичного референта “Аскольда”: у вересні 1943 р. в окрузі діяли – 1 надрайонна, 9 районних, 3 міських і 226 сільських управ¹⁰.

⁸ ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 15.

⁹ Там само. – Спр. 46. – Арк. 10-11.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 291.

До викладеного можна додати, що Головне Командування УПА не тільки санкціонувало творення адміністрації, а й відстоювало перед військовими чинниками її владу та діяльність. Сьомим пунктом наказу № 16 (26 серпня 1943 р.) наголошувалося: “Декотрі бойові референти вмішуються не до своїх справ в терені (запілля). Пам’ятати, що до бойових референтів належить військо, а не справи цивільні і вони дбати мусять про військо, його школення, бойову справність і готовність, а не полагоджувати справи адміністративні”¹¹.

Визвольна боротьба вимагала від військової адміністрації (ГК УПА) полагодження багатьох нагальних військових, господарських, суспільно-політичних та інших потреб. Можна виділити такі справи: мобілізацію громадян до проведення жнив та збору сільсько-господарських продуктів, залучення до роботи в українських установах (“у наших апаратах”) всіх фахових господарських і адміністративних сил, підготовку воєнно-зобов’язаних до військової служби (“Розвивати бойові сили нашого власного народу, бо це запорука Вільної Української держави”), медичне обслуговування, суспільно-пропагандивна робота, організація Української пресової служби¹². Особливу вагу військова влада приділяла налагодженню системи освіти. Окремим пунктом наказу № 7 (27 серпня 1943 р.) ГК УПА запроваджувалося загальне навчання шкільної молоді. До 30 серпня 1943 р. відчинялися всі школи. Шкільні справи підпорядковувалися політичній референтурі УПА через місцеві управи.

Влітку 1943 р. закінчився організаційний період творення УПА. Армія набула сталих організаційних форм, була устійнена територія, на яку розповсюджувалася її влада. Розпочався новий – державотворчий період діяльності УПА, певну аналогію якому можна знайти у військово-адміністративній діяльності Війська Запорозького часів національно-визвольної війни XVII ст. в Україні (полковий адміністративний устрій тощо). Наприкінці літа на території ПЗУЗ, Українська Повстанська Армія, після часткової розконспірації, перейшла на воєнний стан та поділялася на фронт і запілля. В даному випадку фронт – це діяльність УПА, а запілля – військово-адміністративна діяльність ОУН. Керувала фронтом і запіллям на території ПЗУЗ військова влада – Головне Командування УПА. Вся територія ПЗУЗ складала генеральну округу (ГО) УПА.

Генеральна округа поділялася на чотири оперативно-територіальні угруповання – військові округи, в яких базувалися відповідні групи УПА на чолі з оперативно-територіальними командуваннями. Військово-адміністративний територіальний устрій та керівництво УПА на ПЗУЗ були наступними:

– ВО “Заграва” – північна половина Рівненської області й південні райони Поліської області Білорусі; командир “Максим Дубовий” (Іван Литвинчук), комендант “Юрко” (Юрій Рибак), ШПШ “Остап” (Василь Худенко);

– ВО “Богун” – південна половина Рівненської області і Кременеччина; командир “Еней” (Петро Олійник), комендант “Пташка” (Сильвестр Затонюк), ШПШ “Максим” (Василь Булавський);

– ВО “Турів” – Волинська область й південь Берестейської області Білорусі; командири “Олег” (Микола Колтонюк, Якимчук), “Рудий” (Юрій Стельашук), комендант “Ярослав Кармелюк”, ШПШ “Хмурий”;

¹¹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 121.

¹² ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 110.

– ВО “Тютюнник” – Житомирська область і західні райони Київської області; командир “Верещака” (Федір Воробець), ШПШ “Орел”.

Військові округи мали нижчі ланки – військові надрайони (наближено відповідали колишнім польським повітам), військові райони (наближено відповідали районам радянської адміністрації), військові підрайони (включали 2-5 кущів), кущі (по 2-5 сіл) та станиці (одне село). Ці військово-адміністративні установи, створені на основі раніше діючої організаційної мережі ОУН, склали запілля УПА. Створена на місцях цивільна адміністрація (управи, ради) співпрацювала з запіллям УПА і підпорядковувалися його комендантам та політичній референтурі.

Від початків організації ГК УПА у звільнених від чужинців регіонах ПЗУЗ встановлювалися певні правові норми та організовувалися судові органи. Єдиним відомим юридичним нормативним актом ГК УПА стало підписане командиром УПА “Климом Савуром” (Дмитро Клячківський) 15 травня 1943 р. “Розпорядження Командування Української Повстанчої Армії про карні злочини та про встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих Українській Повстанчій Армії видане на основі Розпорядження Головного Командування Української Повстанчої Армії від 1 травня 1943 р., як найвищої і єдино-суверенної влади України”¹³.

Згідно з розпорядженням, до часу організації судового управління, при УПА та мережі постійних судових органів встановлювалися воєнно-польові суди і революційні трибунали у складі трьох осіб. Вони мали скликатися в кожному окремому випадку командиром групи УПА, який також затверджував присуди.

Воєнно-польові суди розглядали справи і видавали присуди щодо вояків УПА та допоміжного персоналу, а революційні трибунали – “по обвинуваченню всіх інших громадян України”. Покаранню підлягала кожна винна у скоєнні злочину особа, яка була розумово здорова і досягла 17 років життя. Розпорядженням визначалися провини, за які виносилося найвище покарання воєнного часу – смерть. Тяжким злочином вважалося: “Карну дію на шкоду і проти інтересів Українського Народу, проти його законної влади, проти життя поодиноких громадян України, проти майна Українського Народу та майна поодиноких громадян”¹⁴. До переліку злочинців входили – вбивці, грабіжники, палії (підпалювачі), члени банд, злодії, присвоювачі майна, саботажники та ін.

З розвитком масштабів боротьби, великого значення в діяльності УПА набрала господарська референтура. На її штатному забезпеченні у 1943 р. перебувало більше 10 тис. чол., що потребувало організації потужного апарату заготівлі і постачання. Такі автономні господарські структури були створені у всіх, крім ВО “Тютюнник”, військових округах. Остання округа через нерозвинутість господарського апарату запілля УПА в Житомирській і Київській областях користувалася послугами ВО “Заграва” та “Богун”.

Накопичене в процесі господарської діяльності майно потребувало обліку. З цією метою, зокрема у воєнній окрузі “Заграва”, від 31 серпня 1943 р. вводилися класифікація груп товарів і матеріалів, обрахункові плани та норми видачі продуктів¹⁵. Тоді ж була скликана комісія господарської референтури

¹³ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 1-3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 220-226.

ВО, яка встановила ціни на сільськогосподарські продукти, напівфабрикати, худобу, інвентар та інші вироби з метою обліку всього майна, що має і буде мати у своєму розпорядженні УПА¹⁶. Облік склав 18 груп загальною чисельністю понад 300 назв. Вартість продуктів і товарів обраховувалася у карбованцях, які певно використовувалися окупаційними органами Райхскомісаріату Україна.

Викладеним вище фіксується запровадження українськими господарськими структурами в регіонах діяльності УПА власної, незалежної від окупаційної, цінової політики. Цю акцію можна назвати першим необхідним кроком при створенні державної господарсько-фінансової системи.

Зростання масштабів революційно-визвольного руху, зміни військово-політичної ситуації на території ПЗУЗ в ході Другої світової війни (воєнні поразки Німеччини, вихід Італії з війни тощо) призвели до контактів УПА та запілля з представниками різних формацій у складі німецької армії, адміністрації й поліції. З цього приводу шеф господарчого відділу Головного Військового Штабу (ГВШ) УПА Роман Петренко ("Омелько") переказував слова командира УПА¹⁷ "Клима Савура" (Дмитро Клячківський): "Помимо принципів заложень політичної чи іншої натури, контакти з зовнішнім світом, навіть ворожим нам, завжди існували і від них не можна відмежовуватись. Це реальний світ і з ним треба рахуватись"¹⁸.

У 1943 р. значного розмаху набрали контакти та перехід на бік УПА різнонаціональних відділів (узбеків, татар, азербайджанців, грузинів та ін.) німецьких військово-поліцейських підрозділів. Найбільш широкими і результативними були започатковані у тому ж році контакти (переговори) з командуванням угорських військових частин, що діяли на Волині й Поліссі. Зокрема досягнуто угоду про ненапад та відмову угорської сторони провадити насильницькі реквізиції серед цивільного населення. Одним з наслідків українсько-угорських переговорів стало створення при ГВШ УПА Відділу зовнішніх зв'язків, який мав перевести контакти на офіційний, дипломатичний рівень. Отже, діяльність УПА була одним з кроків до розгорнутої у подальших роках міжнародної діяльності створеного у 1944 р. українського "передпарламенту" – Української Головної Визвольної Ради.

Швидка зміна військово-політичної ситуації, наближення лінії німецько-радянського фронту в кінці 1943 – на початку 1944 рр. не дали можливості Українській Повстанській Армії як на ПЗУЗ, так і в інших регіонах України розвинути і реалізувати всі наміри та заходи. Однак наявність органів влади, визначеної території, правових норм, а також певної господарсько-фінансової і дипломатичної діяльності свідчать про те, що створення повстанської армії було реальним проявом українського державотворення в роки Другої світової війни. Також це є свідченням того, що сучасна українська державність мала державотворче підґрунтя.

¹⁶ Там само. – С. 226-234.

¹⁷ Від листопада 1943 р., у зв'язку з реорганізацією УПА, Головним Командиром УПА став "Тарас Чупринка" (Роман Шухевич), а "Клим Савур" (Дмитро Клячківський) став командиром УПА-Північ.

¹⁸ Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1997. – Т. 27. – С. 193.